

ФИЛОЛОГИЯ

UDK 81'36; IRSTI 16.21.39

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.01>ABDULKADİR ÖZTÜRK¹ , J. SÜYİNJANOVA² ¹Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz²Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kzERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE *dirä* ÇEKİM EDATI

Özet. Barındırdığı lengüistik özelliklerle, kullanıldığı alfabeyle, diller ve lehçeler arası yansıttığı etkileşimlerle, tarih, din, filolojik gibi konu çeşitliliğiyle *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi*, Türk dilinin ilgi çekici ve özel alanlarından birisidir. 16-17. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da meydana getirdiği yazılı metinlerle, Tarihî Kıpçakçanın tek yazı dili dönemi olma özelliğini de taşımaktadır. Sosyo-lengüistik özellikleriyle disiplinlerarası çalışma ve alanlara önemli veriler sunan bu döneme, son yıllarda Türkoloji'nin çalışma sahası olarak çok daha ilgi gösterdiği görülmektedir.

Dilbilim alanı içinde edatlar, pek çok çalışmaya konu edinmiştir. Fonetik, leksik, semantik, sentaktik ve hatta morfolojik açıdan çok yönlü dilbilgisel bir unsur olarak karşımıza çıkan edatlar, Köktürk metinlerinden itibaren Türkçenin cümle kurulumunda önemli bir öge işlevselliğiyle tanıklanmaktadır. Türk dilinin bütün dönemlerinde kimi zaman varyantlaşarak kimi zaman gelişerek kimi zamanda yabancı dillerden alıntılanarak bir kullanım alanına sahip olmuştur.

Bu çalışma, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinleri merkezli bir çalışma olup bu metinlerin taranması sonucu elde edilen *dirä* çekim edatıyla ilgili veriler ortaya konulmaktadır. Bu doğrultuda örneklerden hareketle *dirä* çekim edatının işlevselliği ve kullanım alanı çalışmada değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Kıpçakça, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Edatlar, Çekim Edatları, *dirä* Edatı.

Абдулкадир Өзтүрк¹, Ж. Сүйінжанова²¹PhD, доцентҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz²филология ғылымдарының кандидаты, доцентҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kzАрмян әріпті қыпшақ мәтіндеріндегі *dirä* септеулік шылауы

* *Bize doğru alıntı yapınız:*

Öztürk Abdulkadir, Süyünjanova J. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde *Dirä* Çekim Edatı // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.01>

* *Cite us correctly:*

Ozturk Abdulkadir, Suyinjanova J. Ermeni Harfli Kipchak Turkchesi Metinlerinde *Dirä* Chekim Edati [Inflectional Preposition *dirä* in Armenian-Letter Kipchak Turkish Texts] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2 (128). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.01>

Аңдатпа. Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндерінің тілі өзінің тілдік ерекшеліктерімен, қолданылған әліпбиімен және қарым-қатынас нәтижесінде басқа тілдер мен диалектілердің ықпалында қалуымен, филология, тарих, дін секілді тақырыптары жағынан алуандылығымен түркі тілдерінің ішінде назар аударарлық ерекше салаларының бірі болып табылады. XVI–XVII ғасырларда Шығыс Еуропада жазылған осы жазба мәтіндер арқылы көне қыпшақ тілінің жалғыз ортақ әдеби тілі болғандығын көреміз. Әлеуметтік-тілдік ерекшеліктері арқылы әр түрлі зерттеулер мен салаларға байланысты маңызды деректер беретін бұл дәуірге деген қызығушылық соңғы жылдарда түркологияның зерттеу саласы ретінде бұрынғыдан да ерекше артып келе жатқаны байқалады.

Тіл білімі ғылымында шылаулар көптеген зерттеу жұмыстарының нысанына айналған. Фонетикалық, лексикалық, семантикалық, синтаксистік, тіпті морфологиялық тұлғасы жағынан күрделі тілдік бірлік ретінде саналатын шылаулар көне түркі мәтіндерінен бері түркі тілдерінің сөйлемдік құрылымында маңызды қызметтер атқаруымен ерекшеленеді. Түркі тілдерінің барлық дәуірлерінде кездесіп отыратын бұл септеулік шылаулардың әр түрлі варианттары пайда болып, кейде даму процесінен өтіп, кей тұстарда шет тілдерінен алу арқылы қолданыс аясы кеңі түскен.

Бұл мақалада армян жазулы түркі мәтіндерін негізге ала отырып, осы мәтіндерді талдау нәтижесінде ерекше көзге түскен *dirä* септеулік шылауы туралы деректер берілген. Осыған сәйкес мақалада түрлі мысалдар арқылы *dirä* септеулік шылауының функционалдық қызметтері мен қолданыс аясы зерделенеді.

Кілт сөздер: көне қыпшақ тілі, армян жазулы қыпшақ тілі, шылаулар, септеулік шылаулар, *dirä* шылауы.

Abdulkadir Ozturk¹, J. Suyinjanova²

¹Assoc. Prof. Dr.

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz*

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz*

Inflectional Preposition *dirä* in Armenian-Letter Kipchak Turkish Texts

Abstract. Kipchak Turkish with Armenian script is one of the interesting and special fields of Turkish language with its linguistic features, the alphabet it uses, the interactions it reflects between languages and dialects, and its diversity of subjects such as history, religion and philology. With the written texts it produced in Eastern Europe in the 16th-17th centuries, it also has the feature of being the only written language period of Historical Kipchak. This period, which provides important data for interdisciplinary studies and fields with its socio-linguistic features, has attracted much more attention as a field of study in Turkology in recent years.

Within the field of linguistics, prepositions have been the subject of many studies. Prepositions, which appear as a multifaceted grammatical element in terms of phonetic, lexical, semantic, syntactic and even morphological aspects, have been witnessed as an important element in the sentence construction of Turkish since Köktürk texts. In all periods of Turkish language, prepositions have had a usage area by sometimes becoming variants, sometimes developing, and sometimes being borrowed from foreign languages.

This study is a study centred on the texts of Kipchak Turkish with Armenian script, and the data on the inflectional preposition *dirä* obtained as a result of scanning these texts are presented. In this direction, the functionality and usage area of the inflectional preposition *dirä* are evaluated in the study.

Keywords: Historical Kipchak, Kipchak Turkish with Armenian Letters, Prepositions, Inflectional Prepositions, Preposition *dirä*.

Абдулкадир Озтюрк¹, Ж. Суйинжанова²

¹PhD, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясауи
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz

²кандидат филологических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясауи
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

Флективный предлог *dirä* в кипчакских текстах, написанных в армянском алфавите

Аннотация. Язык кипчакских текстов, написанных на армянском алфавите, является одной из наиболее примечательных областей среди тюркских языков благодаря разнообразию по таким темам, как филология, история, религия, своим языковым особенностям, используемому алфавиту и тому факту, что в результате общения он остается под влиянием других языков и диалектов. С помощью этих письменных текстов, написанных в Восточной Европе в XVI–XVII веках, мы видим, что древний кипчакский язык был единственным общим литературным языком. В последние годы наблюдается, что больше чем прежде как к области изучения в тюркологии растет интерес к этой эпохе, которая предоставляет важные данные, связанные с различными исследованиями и областями через ее социально-языковые особенности.

В области лингвистики предлоги были предметом многих исследований. Предлоги, представляющие собой многогранный грамматический элемент с точки зрения фонетических, лексических, семантических, синтаксических и даже морфологических аспектов, отличаются тем, что выполняют важные функции в структуре предложений тюркских языков. У данных предлогов, встречающихся во всех эпохах тюркских языков, возникли различные варианты, получили широкое распространение иногда развиваясь, а иногда благодаря заимствованию из иностранных языков.

В данной статье приводятся данные о предлоге *dirä*, полученные в результате анализа этих текстов на основе армянских письменных тюркских текстов. В соответствии с этим в статье будут изучены функциональность и сфера употребления предлога *dirä* на различных примерах.

Ключевые слова: древний кипчакский язык, кипчакский язык с армянскими буквами, предлоги, флективные предлоги, предлог *dirä*.

Giriş

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, kendine özgü sosyo-lengüistik yapısıyla, barındırdığı zengin dil malzemesiyle ve dinî, tarihî, edebî, filolojik, adlî ve kimyevî gibi muhteviyattaki konu çeşitliliğiyle¹, yansıttığı diller ve lehçeler arası etkileşimlerle Kıpçak Türkçesinin özel ve ilgi çekici

¹ Ermeni harfleriyle meydana getirilen bu eserlerin, günümüz bilgileri ışığında, sayısının 112 olduğunu söyleyebilmekteyiz. Ermeni harfli Kıpçakça metinler, *L'Arméno-Coman et les Ephémérides de Kamieniec [1604–1613]* (1957), *An Armeno-Kipchak Chronicle on The Polish-Turkish Wars in 1620-1621* (1968) ve *Algış Bitigi* (2005) gibi müstakil çalışmalara konu edilmekle birlikte bu metinlerin *Kıpçakscoe Pis'mennoe Nasledie I - Katalog i tekstu pamyatnikov Armyanskim pismom* (2002), *Kıpçakscoe Pis'mennoe Nasledie II - Pamyatniki duhovnoy kulturu Karaimov, Kumanov-Polovets i Armyano-Kıpçakov* (2007), *Kıpçakscoe Pis'mennoe Nasledie I- II* (2017) çalışmalarında topluca yer aldığını ve metinlerin söz varlığının da *Kıpçakskiy Slovar'* (2018) ve *Dictionnaire Armeno-Kiptchak I-II-III* (1968–1972) çalışmalarına konu edildiğini belirtmekte fayda vardır.

bir sahasıdır. Bununla birlikte Tarihî Kıpçak Türkçesinin tek yazı dili² olma özelliğini de taşımaktadır.

16-17. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da; dönemin Lehistan-Litvanya Birliği, günümüzün ise Ukrayna ve Polonya topraklarında eserler meydana getiren bu yazı dili, Kıpçak Türkçesinin hem tarihî hem de çağdaş dönemlerine ışık tutmakta, kaynaklık etmektedir. Öyle ki 13. yüzyıla kadar Türk yazı dili tek kolda ilerleme ve gelişme göstermekte iken; 13. yüzyılla birlikte, başta siyasî olmak üzere coğrafi temelde ayrışmaların belirginleşmesi gibi birtakım nedenlerle Doğu ve Batı yazı dilleri olmak üzere çeşitlenmiştir. 16. yüzyıla gelindiğinde ise Kuzey Türk yazı dili olarak da adlandırılan Kıpçak Türkçesinin de eserler vermeye başlaması, tarih boyunca geniş coğrafyalara dağılan ve yayılan, aynı zamanda müstakil bir siyasî teşekkülü başaramamış olan Kıpçakların dilinin de Tarihî Türk yazı dilleri arasında yer almasını sağlamıştır.

İlk yazılı metinlerine 7-8. yüzyıllarda rastlanan Türk dili, tarihî süreçte lengüistik gelişmeler ve ilerlemeler kaydetmiş; Kıpçak, Oğuz, Karluk vs. gibi etnik unsurlar özelinde lehçe mahiyetli çeşitlilik de göstermiştir. Birtakım lengüistik ayrışmaları doğuran etnik temelli yazı dilleri hem kendi istikametinde yol alabilmiş hem de birbirlerine tarihsel dönemde etkiler, izler de bırakabilmiştir: /t-/ ~ /d-/, /b-/ ~ /m-/, {+DIn} ~ {+DAn}, *bol-* ~ *ol-* vs. gibi kullanım tercihleri veya dönüşümleri eserlerde tespit etmek mümkündür. Bu gibi hususlar, lehçeler arası etkileşimi ortaya koymaktadır.

Tarihî Doğu yazı dilleri ve Tarihî Oğuzca gibi Kıpçak Türkçesi de zamanla kendi karakteristik dil özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmeler yaşanırken bir yandan arkaik unsurları bünyesinde tutabilmiş bir yandan da Doğu ve Batı Türkçelerinin dillik etkilerine de maruz kalabilmiştir³. Bunun neticelerini Kıpçak Türkçesinin tarihî metinlerinde tanımlamak mümkündür. Tarihî Kıpçakçanın eldeki verilere göre tek yazı dili temsilcisi olarak kabul ettiğimiz Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde bu gelişmelerin yanı sıra siyasî ve coğrafi gelişmeler ile komşuluk ilişkileri neticesinde Lehçe, Rusça, Ukraince gibi Slav dilleriyle, dinî ve sosyo-kültürel birliktelik temelinde Ermeniceyle dilbilimsel bir etkileşim kaçınılmaz olmuştur. Ancak yabancı dillerden alıntılanan lengüistik unsurlar bu yazı dilini, Kıpçakça temelinden koparmamış sadece bu yazı diline zenginlik katmıştır.

Her ne kadar Türk yazı dillerinde birtakım farklılıklar gözlemlense de kelime yapımı, cümle kurulumu ve leksik birimlerin semantik zenginliği gibi hususlarda ortak bir alanda birbirleriyle kesişebildikleri de görülmektedir. Bu sistemsel yapının morfo-leksik bir unsuru olarak edatlar ayrı bir konu alanı olarak kendine yer edinmiştir. Köktürk metinlerinden itibaren cümle kurulumunun önemli bir ögesi olarak tanımlanan edatlar, Türk dilinin bütün dönemlerinde kimi zaman varyantlaşarak kimi zaman gelişerek kimi zaman da yabancı dillerden alıntılanarak bir kullanım alanına sahip olmuştur. Edatlar, müstakil bir kullanım alanı bulunmayan; ancak cümle kurulumunda yanındaki kelimeye bağlı olarak bir anlam kazanarak işlevi beliren kelimelerdir⁴.

Edatlar cümle kurulumu çerçevesinde, tek başına hareket etme ve anlam ifade etme özelliğini yitirerek biçimsel ve anlamsal olarak yanındaki birime bağlanmıştır. Ancak edatlar tamamen anlamsız birimler değil, dilbilgiselleşmeleri nedeniyle anlam alanları soyutlaşan, daralan, farklı anlam derecelerine sahip olan birimlerdir. Dilin bütünü içinde soyut bir unsur olarak ele alındığı takdirde, edatlar çekime gelmeyen “donmuş” ve “kalıplaşmış” sözlerdir. Bu nitelikleriyle de isim çekim eklerine yaklaşırlar. Bu bağlamda, Türkçede edatların isim çekim eklerinin gördüğü vazifelerin bir kısmını da yüklediği söylenebilir. Edatlar, yapısal olarak “bağlama edatları”,

² Kuman Türkçesinin tek eseri olarak kabul edilen *Codex Cumanicus*, Kıpçak ağız özelliklerini yansıtmakla birlikte Kıpçak yazı diline ait bir eser değildir. Memlûk sahasında meydana getirilen eserlerin dili ise çoğunlukla Harezmi ve Oğuz Türkçelerinin dil özelliklerini yansıtmaktadır [1].

³ Bu etki tek taraflı olmamıştır; Kuzey Türkçesinin lengüistik izlerini Doğu ve Batı Türkçelerinde de görebilmekteyiz.

⁴ Türk dilinde, *edatlar* konusu gerek müstakil gerekse gramerler içinde pek çok çalışmaya konu edilerek etraflıca ele alınmaktadır. Bu çalışmada araştırmacıların ayrı ayrı görüşlerine veya tartışmalara girilmeyecektir. Bu konu için [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8], [9], [10], [11], [12], [13] vb. pek çok çalışmaya bakılabilir.

“çekim edatları” ve “ünlem edatları” olarak üç grupta değerlendirilebilir [13, s. 46-51], [14, s. V], [15, s. 158].

Bu çalışmada, tarihî Türk yazı dillerinden biri olan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin metinlerinde çekim edatı işleviyle, sıklıkla karşılaşılan *dirä* “-a kadar” edatı ele alınacaktır. Çalışmanın verileri, *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I - Katalog i teksti pamyatnikov Armyanskim pismom* (2002), *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie II - Pamyatniki duhovnoy kulturu Karaimov, Kumanov-Polovets i Armyano-Kıpçakov* (2007), *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I- II* (2017), *Kıpçakskiy Slovar'* (2018), *Dictionnaire Armeno-Kiptchak I-IV* (1968-1972) ve *Algış Bitigi* (2005) eserlerinin taranması sonucu elde edilmiştir.

Çekim edatları, isimlerden⁵ sonra gelerek, bağlı olduğu isimle cümlelerin diğer unsurları arasında “başkalık, farklılık”, “benzerlik ve ölçü-miktar”, “zaman”, “yer ve yön”, “neden ve amaç”, “karşılaştırma ve nitelik-nicelik”, “birliktelik ve vâsita” gibi bildirim ve ifadelerle çok yönlü bir anlam ilişkisi kurar. Bunlar, mutlaka bir isimden sonra gelmeleri ve ancak o isim sayesinde mana kazanmaları sebebi ile isim hâl eklerine çok benzerler [14, s. 1-3], [15, s. 161-162].

Çekim edatlarının kullanımında görülmektedir ki kendinden önceki sözcük yalın hâlde olabildiği gibi, ilgi, yönelme, bulunma, çıkma gibi isim durum ekleriyle çekimlenen sözcüklerle de sentaktik ve semantik düzlemde bir ilişki kurabilmektedir.

Tek başına anlam ifade etmeyen edatlar, çeşitli şekillerin sonuna da gelebilmektedir: *natağ ~ na tag* “nasıl?”, *antağ ~ anı tag* “onun gibi, öyle” örneklerinde görüldüğü üzere *täg* “gibi” edatı kendinden önce gelen kelime ile kaynaşmakta ve aynı zamanda ünlü uyumuna da girmektedir. Edatların bazıları böyle durumlarda son ekler gibi görülse de esasında son ekler değildirler [10, s. 104].

İsimleri, zamirleri ve sayıları takip eden, onlarla sıkı sıkıya bağlı, manalarına göre onlara tâbi, fakat gramer bakımından onlara hâkim olan çekim edatları, çeşitli menşelerden meydana gelebilirler: *aşnu* “-dan önce”, *öñi* “-dan başka; -nın dışında; -dan itibaren”, *ötkürü* “ötürü, dolayı”, *ötrü* “-dan sonra; -nın üzerine”, *tapa* “-a doğru, -a karşı”, *tägi* “-a kadar”, *tägrä* “etrafında, için, uğruna”, *utru* “-a karşı” vs. pek çok son çekim edatı [10], [16] Eski Türkçe döneminden⁶ itibaren metinlerde tanıklanabilmektedir. Son çekim edatları Eski Türkçeden günümüze gelinceye kadar ses, şekil ve istem farklılıkları da göstermiştir [17].

Tarihi Türk yazı dillerinde yönelme hâliyle birlikte kullanılarak “-a kadar” manasını veren *tegi ~ tegü ~ tigi*⁷; *tegrü ~ tigrü ~ tigri*, *degri ~ deyrü*⁸; *degin ~ digin*⁹; *teginçe ~ teginçi*, *deginçe ~ diginçe*¹⁰; *dek*¹¹; *deñlü*¹² gibi çekim edatları da bir kullanım alanına sahip olmuştur.

⁵ Li, çalışmasında sontakılardan önce gelen sözcüklerin yalnızca isimler olmayacağını, zamir ve sıfat-fiillerin de olabileceğini ifade eder [18, s. 25]. Netice itibariyle isim veya (zamir, sıfat, sıfat-fiil vs. gibi) isim soylu sözcüklerle kurulan bir ilişki söz konusudur.

⁶ Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı sahaları, bu çalışmada “Eski Türkçe” dönemi içinde değerlendirilmektedir.

⁷ Eski Türkçede yönelme hâli ile birlikte *tegi~tegü* “-a kadar” ve bazı örneklerde *teg* “-a kadar” şeklinde; Harezmi Türkçesinde yönelme hâli ve iyelik ekli kelimelerle *tegi~tigi* “-a kadar” (ayrıca bazı örneklerde *dige* şeklinde görülmektedir) şeklindeki sık kullanımın yanı sıra nadiren görülen *tegin* [<tegi+n] “-a kadar” şeklinde genişlemiş biçimiyle bir kullanım da söz konusudur [10], [14].

⁸ Yönelme hâli ile “-a kadar, -a doğru” manasında Harezmi, Çağatay ve Kıpçak sahalılarında kullanımı söz konusudur [14].

⁹ Çağatay, Kıpçak ve özellikle Batı Türkçesi sahalılarında kullanılmıştır. Aslı şekli *tegi* [<degi+n <tegi+n <teg-i>]’dir. Çağatay sahasında *digin* “-a kadar” ve Memlûk sahasında *degin* “-a kadar” şeklinde yönelme hâli ile kullanılmıştır. Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde isimlerin ve zamirlerin yüklem hâli ile *degin~tekin* “-a kadar, o zamana kadar” şeklinde çok kullanılan bir edattır [14], [23, s. 57], [24, s. 1038].

¹⁰ *teginçe~teginçi* kullanımı, Çağatay ve Harezmi sahasında görülmektedir. Bunun yanı sıra *deginçe~diginçe* [<deg-inçe <teg-ginçe>] “-a kadar” kullanımı da Harezmi, Çağatay ve Memlûk sahası metinlerinde nadiren görülmektedir. Harezmi Türkçesi metinlerinde yalın hâl veya yönelme hâli ile birlikte *deginçe* “-a kadar” biçiminde; yönelme hâli ile birlikte Çağatay sahasında *diginçe* “-a kadar” ve Memlûk sahasında ise *deginçe*, *dağınça* “-a kadar” şekillerinde kullanımları bulunmaktadır [14], [23, s. 57].

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Kıpçakçanın tarihî bir yazı dili alanını oluşturmakta ve yansıtmaktadır. Öyleyse Kıpçakçanın çağdaş yazı dili alanlarında “-a kadar” manası veren çekim edatlarına da bakılmalıdır.

Çağdaş Kıpçak yazı dillerinde yönelme hâliyle çekimlenen isimlerden sonra gelerek “-a kadar” anlamı veren -*ça/-çe, çaklı, tikle ~ tıklém* (Tat.); -*sa/-se, saqlı, seyén, tikle ~ tıklém* (Başk.); *cete, cetkire, çe, çeyin, deyin* (Kırg.); *deyin, şeyin, tarta* (Kaz.); -*ça, deyin* (KKalp.); *deyim* (Nog.); *şeyin*, (KBalk.); *yerli* (Kum.); -*ce* (KırmT.); *cek, dieyin ~ deyin ~ deyin* (Kar.) çekim edatları kullanılmaktadır [18], [19], [20].

Araştırma Yöntemi

Çalışmanın konusu Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde *dirä* çekim edatının kullanım alanı olduğundan literatürde *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi* adlandırılan bu sahaya ait metinler ve bu metinlerin söz varlığını yansıtan sözlüklere kaynak olarak başvurulmuştur. Bu kaynakların taranması sonucu *dirä* çekim edatıyla ilgili elde edilen veriler, kullanım alanı ve işlevsellik bağlamında tasnif edilmiş ve örneklendirilmiştir. Bulgulardan hareketle *dirä* çekim edatının Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindeki yeri incelenerek ulaşılan sonuçlar ortaya konulmuştur.

İnceleme ve Tartışmalar

1. Ermeni Harfli Kıpçakça Metinlerde Çekim Edatları

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren tanıklanan edatlar, ilerleyen tarihsel süreçte formel ve fonksiyonel düzlemde çeşitlilik kazanmış, ayrıca yeni leksik birimleri (ister alıntılama, ister Türkçe kökenden türetilme olsun) ortaya çıkarmış ve böylece çok daha zenginleşmiştir. Edatların bir bölümünü teşkil eden *çekim edatları*, çok yönlü anlamsal ilişkilerle cümle kurulumunun tamamlayıcısı olarak önemli bir görevi üstlenmiştir. 16-17. yüzyıllara ait Ermeni harfli Kıpçakça metinler incelendiğinde görülmektedir ki; bu tarihî dönem metinlerinde de çekim edatları; üstlendikleri işlevlerle, lengüistik bir unsur olarak, sentaktik kurgu içinde, semantik bir bağlayıcılıkla, özel ve önemli bir yere sahiptirler.

Ermeni Harfli Kıpçakça metinlerde karşılaşılan çekim edatlarından bazıları şunlardır:

- *blä ~ bilä* “ile, birlikte, beraber” // *bu yol blä köktägi uçmaḥka bargaybiz* ‘bu yolla gökteki cennete varacağız’ [21, s. 351], *bulutlarınıḥ huvatlı yağmur bilä kelmähindän hradnıḥ* ‘kuvvetli bulutlardan yağmurla birlikte dolunun gelmesinden’ [22, s. 197]

- *beri* “-den beri, -den itibaren” // *alarını aldatıp uçmaḥtan sürdürdüḥ da andan beri adamlarga biz bolduḥ duşman* ‘onları kandırıp cennetten kovdurduk ve o zamandan beri insanoğluna düşman olduk’ [21, s. 254]

- *ḥarşı* “-a doğru, -a karşı” // *toldur anı sövük blä ḥardaşlarga ḥarşı* ‘onu (onun kalbini) kardeşlerine karşı sevgiyle doldur’ [22, s. 375]

- *kibik ~ kimi* “gibi” // *ne ḥaçan yıltrasa, günäşniḥ yarıḥı kibik* ‘güneşin ışığı gibi ne zaman parıldasa’ [20, s. 221], *neçik orman kimi yaşil, yaş* ‘nasıl ki orman gibi yeşil ve yaş’ [22, s. 96]

- *körä* “göre” // *sözünä körä Yuditniḥ* ‘Judith’in sözüne göre’ [22, s. 119]; *oḥşaş* “gibi, benzer” // *muḥar oḥşaş hrajarel etär* ‘bunun gibi reddeder’ [21, s. 265]

- *sartın* “-den, yandan” // *oḥ yartın da soḥ sartın, kün toḥuşu sartın da kün batışı sartın, yarımkün sartın, yarıḥ keçä sartın* ‘sağ taraftan ve soldan, doğudan ve batıdan, güneyden ve kuzeyden’ [22, s. 197]

- *soḥra* “-den sonra, -den itibaren” // *andan soḥra žolnirlär kelip tuttular Biyimiz Jisus K’risdosnu* ‘ondan sonra askerler gelip İsa Mesahi tutukladılar’ [21, s. 449] gibi...

¹¹ Eski Türkçede *teg* [<*te-g] “-a kadar” şeklinde olup, *teg > tek > dek* şekillerinde gelişmiştir. Çekim edatı olarak bu manada, sadece Batı Türkçesinde görülmektedir. Özellikle zaman ve mekân zarflarının ve kısmen de zamirlerin yönelme hâli ile kullanılıp “-den ..., -a kadar” manasını ifade etmektedir [14], [24, s. 1057-1060].

¹² [< teḥlü “gibi, kadar”], Eski Oğuz Türkçesinde çok rastlanılan bir çekim ve benzetme edatıdır. Ancak yönelme hâli ile “-a kadar” manasında, çekim edatı olarak kullanılmıştır. 19. yüzyıl sonrası ise metinlerde kullanımı seyrekleşmiştir [14], [24, s. 1084-1086].

Örneklemelerde görüldüğü üzere Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde *blä ~ bilä, beri, kibik ~ kimi, körä, soŋra* vb. gibi çekim edatları, kendinden önceki isimlerle farklı fonksiyonel ilişkiler kurarak leksik, semantik ve sentaktik özelliklerini bir arada sergilemektedir. Bunların yanı sıra yine çekim edatları arasında yaygın bir kullanıma sahip olan *deg ~ dek* ve *deyin ~ diyin* edatları da yönelme hâli vasıtasıyla kelimelerle kurdukları ilişkiye bağlı olarak “-a kadar, -e dek” anlamıyla bir kullanım alanı oluşturmaktadır. Ayrıca yön gösterme hâli çekimli zamirlerle de örneklenmektedir:

- *aŋar deg yaŋşılıŋı anıŋ* “onun iyiliği ona kadar” [21, s. 536]
- *Atamdan çah Movşeskä deg barçasın Biy Teŋri yazdı* “Babamdan Musa’ya kadar hepsini Tanrı yazdı” [21, s. 744]
- *ki bu küngä deg* “bugüne kadar” [21, s. 771]
- *kün toŋuşundan çah günäşniŋ kirgäninä deg* “Doğu’dan güneşin doğuşuna kadar” [21, s. 197]
- *4-5 künge deg* “4-5 güne kadar” [25, s. 53]
- *5 haftaga deg* “5 haftaya kadar” [25, s. 82]
- *buŋar dek hanuz tutsa meni buyruŋçısı bu dünyâniŋ* “bu dünyanın efendisi, buna (bu zamana) kadar beni tutsa” [21, s. 210]
- *hoymaŋın meni çah soŋyuga dek* “beni sonuna dek bırakma!” [21, s. 246]
- *çah barçasın uçka dek tas etâr* “en ufak parçasına kadar tamamını yok eder” [21, s. 414]
- *batıŋdağı kirivgä deyin* “Batı’daki girişe kadar” [22, s. 116]
- *bügüngä diyin câht etsin* “bugüne kadar gayret etsin!” [21, s. 302]
- *3-ünçi küngä diyin* “3. güne kadar” [21, s. 340]
- *çah meŋilikkä diyin yarıŋ körmägäy* “sonsuzca kadar ışık görmeyecek” [21, s. 128].

Kırım Tatar ve Karay Türkçelerinde *kaçanğa cek* “ne zamana kadar”; *ayakķacak* “ayağa kadar” vs. örneklenen *cek* “-a kadar, -e dek” çekim edatı, yönelme durumundaki kelimelerden sonra gelerek bir işin veya bir durumun sona erdiği zamanı veya yeri göstermektedir [18, s. 193-194].

cek “-a kadar, -e dek” çekim edatı, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ise *çah* “-a kadar, -e dek” şeklinde sık bir kullanım alanına sahiptir:

- *çah tamuŋka* “cehenneme kadar” [22, s. 29]
- *çah hırıŋına anıŋ* “onun ucuna kadar” [21, s. 110]
- *çah bulutlarga* “bulutlara kadar” [21, s. 119]
- *kün toŋuşundan çah batıŋına künnüŋ* “Doğu’dan Batı’ya kadar” [21, s. 128]
- *çah eşikinä ölümnüŋ* “ölümün eşiğine kadar” [22, s. 760]
- *çah meŋilikkä* “sonsuzca kadar” [22, s. 772].

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde *çah* çekim edatının, *diyin, diŋrâ, deg* ve *dirä* edatlarıyla birlikte kullanımını da görülmektedir:

- *çah meŋilikkä diyin* “ebediyete kadar” [21, s. 128], [22, s. 336]
- *çah kökkä diyin* “gökyüzünün sonuna kadar” [21, s. 133]
- *cınslardan çah cınska diŋrâ* “toplumlardan toplumlara kadar” [21, s. 135]
- *çah yergä diŋrâ* “yeryüzünün sonuna kadar” [21, s. 142], [22, s. 362]
- *meŋiliktän çah meŋilikkä diŋrâ* “sonsuzluktan sonsuzluğa kadar” [21, s. 154]
- *çah miŋ yılga diŋrâ* “bin yılın sonuna kadar” [21, s. 161]
- *çah bulutlarga diŋrâ* “bulutların sonuna kadar” [22, s. 341]
- *zera töküldü çövrämä suvlar çah boynuma dirä menim* “ancak boynuma kadar her tarafa sular döküldü” [21, s. 175]
- *adamdan çah hayvanga dirä* “insanlardan hayvanlara kadar” [21, s. 179]
- *çah tıbsızlıkinä dirä teŋizniŋ* “denizin dibine kadar” [21, s. 185]
- *kün toŋuşundan çah günäşniŋ kirgäninä deg* “güneşin doğuşundan güneşin (içeriye) girmesine kadar” [21, s. 197]
- *ol kündän çah bu küngä deg* “o günden bugüne kadar” [21, s. 237]

- *uludan çah kiçilärgä deg* “büyükten küçüklere kadar” [21, s. 408].

2. *dirä* Çekim Edatı

Çekim edatları, Türk dilinin bütün tarihî ve çağdaş dönem metinlerinde başvurulan bir semantik bağlayıcı olarak çeşitli görevler yüklenmiştir. Sahaya, döneme ve metinlere göre kullanım sıklığı ya da fonksiyonel görünüm bağlamında değerlendirildiğinde çekim edatları arasında bir ayırım yapılması elbette söz konusu olabilecektir. Bu durumda farklı sonuçlarla ve buna bağlı olarak farklı yorumlamalarla karşılaşmak da ihtimaller dâhilindedir. Tarihî Kıpçak Türkçesinin tek yazı dili dönemi olarak değerlendirdiğimiz Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, 16-17. yüzyıllarda metinler meydana getirmiştir. Bu metinler, çekim edatları konusu açısından tarandığında *dirä* “-a kadar” edatı sık bir kullanım alanıyla dikkat çekmiştir.

Öner (1999), çalışmasında *yön ekinin kalıplaştığı edatlar* başlığıyla verdiği tabloda; çağdaş Kıpçak yazı dillerinden Karaçay-Balkarcada *deri*, Karaycada ise *dera* ~ *deri* şekillerinde kullanılan edatın, *teg-rü* ~ *tig-rü* biçiminden geliştiği görüşündedir [26, s. 16-17].

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde sıklıkla görülen *dirä* “-a kadar” çekim edatını Eski Türkçede örneklenen *teg*, *tegi* ~ *tegi* “-a kadar” kelimesi ile köken mahiyetli ilişkilendirmek mümkündür. Öyle ki aynı kelime; Harezmi, Çağatay ve Kıpçak gibi diğer tarihî dönemlerde öncelikle morfolojik zeminde bir genişleme, devamında ise fonetik düzlemde bir varyantlaşmayla *tegrü* ~ *tigrü* ~ *tigri*, *degri* ~ *deyri* gibi şekillerde tanıklanmaktadır.

dirä çekim edatının, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde çoğunlukla yönelme hâli eki almış isimlerle ancak 3 yerde ise yön gösterme ekli zamirlerle kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sahaya ait metinlerde *dirä* edatının yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu görülmüştür. “-a kadar” manasında çekim edatı işlevinde kullanılan *dirä*, “zaman”, “ölçü-miktar” ve “yer ve yön” bildirimleriyle tespit edilmiştir. Özellikle “zaman” bildiriminde bir sınırlandırma söz konusudur. Bu işlevle kullanılan örneklerin tamamında görülmektedir ki; *dirä* çekim edatının kendinden önceki yönelme hâliyle çekimlenmiş isimlerle kurduğu semantik ilişki başlangıç-bitiş denkleminin bir belirliliği ve zamansal bir sınırı bulunmaktadır.

Tarihî Kıpçak Türkçesine lengüistik düzlemde bir perspektif kazandıran, ağız özellikleri temelinde yansıttığı kimi dillik özelliklerle Kıpçak Türkçesinin temelinde yer alan *Codex Cumanicus*'ta, yönelme hâli bütünleşigiyle “-a kadar” manasında *degri* ~ *deyri* çekim edatı tanıklanmaktadır¹³:

| **degri, dejri** [deyri 60,10; sonst degri] cf. **teg-, tejir-**. bis, *Postposition mit dem Dativ* 123,4; 126,21. **Jerosolimğa degri bardy** (sie) gingen bis zu Jerusalem 122,38. **köpge dejri** lange, ‘diu’ 60,10. // *degri, deyri* [deyri 60,10; → *degri*] → *teg-, teyir-*. “-a kadar”, yönelme hâli ile kullanılan edat 123,4; 126,21. *Yerosolimğa degri bardı* “Kudüs’e kadar gitti” 122,38. *köpge deyri* “uzun zamana kadar” 60,10 // [27, s. 82].

Memlûk Türkçesi metinlerinde ise yönelme hâli bütünleşigiyle “-a kadar” manası veren çekim edatları arasında *degin*, *deginç* ~ *deginçe*, *dek* ~ *dik*, *tegi* ~ *tigi* ~ *digi*, *tegrü* ~ *tigrü*, *tigirü* ~ *tigrü* [23, s. 57-61; s. 268-275) kelimelerini gösterebiliriz. Kıpçak ağız özelliklerinden daha çok Harezmi ve Oğuz dil özelliklerini barındıran ve yansıtan Memlûk sahası metinlerinde esasında *teg*, *tegi* veya *tegrü* kökleri temelinde, Doğu ve Batı Türk yazı dillerinin karakteristik dil özellikleri altında varyantlaşması sonucu bu denli zengin bir kullanım alanı da ortaya çıkmıştır.

Çağdaş Kıpçak yazı dilleri arasında Tat. *täri* “-a kadar”; Kırg. *deyre* ~ *deyre* ~ *teyre* “-a kadar”; KBalk. *deri*, *derici* ~ *dericin* “-a kadar”; Nog. *deri* “-a kadar” ve Kar. *derä* “-a kadar” (t) ve *deri* “-a kadar” (h) biçimlerinde kullanılan bu çekim edatı [18, s. 480], [19, s. 258-259], Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde *dirä* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

¹³ Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde yer alan *dirä* edatı ile arasındaki fark, fonetik varyantlaşmaya dayalıdır. Ayrıca *Codex Cumanicus*'ta yine yönelme hâli bütünleşigiyle ve “-a kadar” manasında; *batışdağı kirivge deyin* “batıdaki girişe kadar” örneğinde görüldüğü üzere aynı kullanım alanına sahip ancak farklı bir morfolojik zemine dayalı *deyin* çekim edatı da örneklenmektedir.

Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde *dirä* çekim edatının, sentaktik kurguda bütünleşik özelliğiyle leksik bir birimin ötesine geçerek yüklendiği semantik bildirimlerine bağlı bir sınıflandırmaya tâbi tutulması mümkündür.

2.1. Zaman Bildirimi

Türkçede zaman bildirimi; zaman adları, zaman zarfları, zaman ilişkisi kuran edatlar ve fiillerin belirttikleri zaman kavramları aracılığıyla sağlanır. Sentaktik kurgunun içinde bütünleşik özelliğiyle çok yönlü anlamsal ilişkiler kurabilen edatların işlevleri arasında zaman bildirimi de söz konusudur. Aynı zamanda bu edatlar zamanda bir sınırlandırma işlevini de yerine getirmektedir.

Eski Türkçede, Moyun Çor ve Ongin yazıtlarında *teg*, Köktürk yazıtlarıyla Uygur metinlerinde ise *tegi* edatı yönelme hâliyle çekimlenen isimlerden sonra gelerek sınırlama görevini üstlenmiştir. Köktürkçe döneminden günümüze değin Türkçede zaman ve mekânda sınırlama, yönelme hâli eki alan isim veya zarf-fiillerden sonra *tegi*, *tegi*, *değın*, *kadar* vb. çekim edatlarının getirilmesiyle yapılır. Ayrıca aynı görev için, tek başlarına zarf-fiiller de kullanılmıştır [18, s. 470-475], [28, s. 151], [29, s. 185].

Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde *dirä* çekim edatı, kendinden önceki yönelme hâli ile çekimli isimlerle kullanımında yer-yön ve benzerlik-ölçü ve miktar bildiriminin yanı sıra zaman bildiren kelime ve kelime gruplarıyla beraber kullanılarak bunlara zaman bakımından sınırlandırma işlevi katar. Metinlerde tespit edilen örnekler incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir:

ölüm kününä dirä “ölüm gününe kadar” [22, s. 836, 893]

bu vahtka dirä “bu vakte kadar” [22, s. 853]

kensi vahtnıñ uçına dirä “kendi vaktinin sonuna kadar” [22, s. 878]

1 yılınıñ keçkäninä dirä “1 yıl geçinceye kadar” [22, s. 879]

tügäl yılınıñ çıhkana dirä “bütün yılın bitmesine kadar” [22, s. 879]

7-inçi küngä dirä “7. güne kadar” [22, s. 881]

onunçı ya igirmİNçi küngä dirä “10. veya 20. güne kadar” [22, s. 881]

ol küp yılına dirä aħmasa “o küp, bir yıla kadar kırılmasa” [22, s. 882]

10 küngä dirädir “10 güne kadardır” [22, s. 882]

da öskäylär l'atarına dirä “ve yetişkinliğe ulaşana kadar büyüyecekler” [22, s. 891]

bir yılga dirä “1 yıla kadar” [22, s. 896]

otuz yılga dirä “30 yıla kadar” [22, s. 905]

igirmi yaşına dirä “20 yaşına kadar” [22, s. 908]

4-ünçi kindikkä dirä “4. nesle kadar” [22, s. 908]

*törägä dirä*¹⁴ *3 haftaga dirä* “kanuna göre 3 haftaya kadar” [22, s. 911]

4-ünçi küngä dirä “4. güne kadar” [22, s. 912]

4 küngä dirä “4 güne kadar” [22, s. 922]

Aprahamga dirä “İbrahim’e kadar, İbrahim’in dönemine kadar” [30, s. 1049]

t'vaganına dirä “tarihine kadar” [30, s. 1063]

bu t'vaganın 1-indän 9-una dirä “bu tarihin 1’inden 9’una kadar” [30, s. 1063]

532 yılga dirä “532 yılına kadar” [30, s. 1063]

t'vaganın 455-indän 988-inä dirä “tarihin 455’inden 988’ine kadar” [30, s. 1063]

menim ekinçi kelgäninä dirä “ikinci kez gelişime kadar” [22, s. 205]

da saña haybat meñilikkä dirä “sana övgü ebediyete kadar” [22, s. 214]

ekinçi kelgäninä dirä seniñ “senin ikinci kez gelişine kadar” [22, s. 498]

yohsa hanlıh etti ölüm Adäm atamızdan Movşeskä dirä “öyle ki Adem babamızdan Musa’ya kadar krallığını sürdürdü” [22, s. 506]

bu zamanga dirä “bu zamana kadar” [22, s. 512]

¹⁴ Garkavets çalışmasında bu kelimenin yazım hatası olabileceğini düşünerek *törägä dirä* yerine *törägä dirä* [*körä*] şeklinde düzeltme notu ile vermiştir.

- ki tohtatkay sizni soñguga dirä* “sizi sonsuza kadar bekletecek” [30, s. 459]
bügüñgi zämanägä dirä aç bolur ediñ “bugünkü zamana kadar doymazdık” [22, s. 521]
barçasına yapov kibik bolma bügüñgä dirä “bugüne kadar hepsine perde gibi olma” [22, s. 521]
haysıları sumenâları bilä eslärinin bügüñgä dirä “bugüne kadar akılları ve vicdanlarıyla” [22, s. 524]
ki soñguga dirä bilgäysiz “sonsuzca kadar bileceksiniz” [22, s. 533]
zera bu zämanägä dirä “zira bu zamana kadar” [22, s. 535]
ne üçün haligä dirä nenavisttämän? “niçin şimdiye kadar nefret doluyum” [22, s. 547]
burungi küñdän bügüñgä dirä “önceki günden bugüne kadar” [22, s. 554]
tügälläsin küñünä dirä Jisus K’risdosnuñ “İsa Mesih’in gününe kadar tamamlasın” [22, s. 554]
umsanıñ bariyürmen uçuna dirä üñdämähiniñ Teñriniñ K’risdoska Jisuska “Tanrı’nın İsa Mesih’e sesleneceğini umarak o vakte kadar gidiyorum” [22, s. 556]
da tohtalmañı üçün Tesäğonigecilärniñ kelğäninä dirä K’risdosnuñ “Mesih’in gelişine kadar Selaniklilerin beklenilmesi için” [22, s. 561]
zera yetiştirtir üsnä alarnıñ öçäşmäñliñ songuga dirä “zira onlara öfkesi sonsuzca kadar ulaşmıştır” [22, s. 562]
ki bolğay zämanäsiniñ dirä doğruluhunuñ “adaletinin dönemine kadar olacak” [22, s. 568]
da keçär ayırılğanına dirä näfäsniñ da canniñ “ruhun bedenden ayrılışına kadar sürer” [22, s. 571]
da aruv belgirğäninä dirä Eyämizniñ bizim Jisus K’risdosnuñ “İsa Mesihimizi Tanrı’nın güzel haber vermesine kadar” [22, s. 584]
da hadirlä can u ten keräkimni bu küñdän çah meñilikkä dirä “bugünden ebediyete kadar ruh ve bedenini isteklerini hazırla” [22, s. 803]
ançah bizim Dznuntka dirä ol küñdän “ancak o günden bizim Noel’e kadar” [22, s. 924]; [31, s. 39]
alay oñ Provodga dirä “öylece Radonitsa (ölüleri anma günü)’ya kadar” [22, s. 924]
anıñ sağlıñ bilä kelğäninä dirä “onun sağlıkla (canlanıp yeniden dünyaya) gelişine kadar” [22, s. 927].
egär oğlanlıhtan bsagina dirä, bsagından ħarthlıhına dirä “eğer çocukluktan evlilik çağına kadar, evliliğinden yaşlılığına kadar” [30, s. 162]
negä dirä “ne zamana kadar” [31, s. 48]; [32, s. 210].

2.2. Yer ve Yön Bildirimi

Türkçede yer ve yön bildirimi, *doğu, batı, kuzey, güney* gibi coğrafi; *aşağı, yukarı, iç ve dış* gibi zarflar yoluyla müstakil leksik birimler sayesinde sağlanabildiği gibi morfolojik unsurlar olarak isim durum ekleri aracılığıyla kurulan semantik ilişki neticesinde de yine bu bildirim gerçekleştirilmektedir. Bunların yanı sıra çekim edatları da sentaktik düzlemde sözcüklerle kurduğu semantik ilişkilere bağlı olarak yer ve yön bildirimi görevini üstlenebilmektedir.

Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde sınırlı örnekte tespit edildiği üzere, *dirä* çekim edatı yer ve yön bildiren kelimelerle beraber kullanılarak bunlara sınırlandırma işlevi katar. Örneklere de görüleceği üzere *dirä* çekim edatının yönelme hâli çekimli sözcüklerle kullanımı söz konusudur:

övinä dirä “evine kadar” [31, s. 647]

yergä dirä “yeryüzüne kadar” [31, s. 1208]

Kamenectän, Purkarga dirä “Kamenets’ten Purcari’ye kadar” [31, s. 1177]

çah bulutka dirä havanıñ “havanın bulutuna kadar” [22, s. 330, 417]

Erusağemdän povetinä dirä Lurigiyanıñ toldurdum awedaranın K'risdosnuñ “Mesih'in vaazlarını Kudüs'ten Dalmaçya'ya kadar yaydım” [22, s. 516]¹⁵

ki alındı anıñkibik 3-ünçi kökkä dirä “onun gibi göğün 3. katına kadar alındı” [22, s. 541]

küydürgäy da kirgäy tıbdäki tamuñka dirä “yerin altındaki cehenneme kadar girecek ve yanacak” [30, s. 824]

kim yol körgüzgäy Etomga dirä? “Edom'a kadar kim yol gösterecek?” [30, s. 827]

etiñiz ulukün färâhliktäñ burun buçhañına dirä seğannıñ “sunağın köşesine kadar varıp sevinmekten önce bayramı kutlayınız” [30, s. 852].

2.3. Ölçü ve Miktar Bildirimi

Çekim edatlarının semantik işlevsellikleri arasında “benzerlik-ölçü ve miktar” bildirimi de yer almaktadır. Esasında kurduğu ilişki dairesinde belirli bir mesafeye veya ölçüye dayalı bir miktar ve benzerlik bildirimi ortaya çıkarmaktadır. Çalışmamıza konu olan *dirä* çekim edatı, Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde hareket veya eylemlere dayalı olarak başlangıç-bitiş aralığını kapsayan, yerine göre sınırlayan bir kavram alanını ortaya koymaktadır. Metinlerde bu işlevle tespit edilen *dirä* çekim edatının ilişki kurduğu ve kendinden önce sıralanan sözcüğün yönelme hâli eki ile çekimlendiği de görülmektedir:

Erusağemdän povetinä dirä Lurigiyanıñ toldurdum awedaranın K'risdosnuñ “Mesih'in vaazlarını Kudüs'ten Dalmaçya'ya kadar yaydım” [22, s. 516]

başından ayağına dirä “başından ayağına kadar” [31, s. 1468]

ki hər biriniz sizdän ol câhtlikni körgüzgäy tohtalmañına umsanıñ soñguga dirä “sizden her biriniz umudun tükenmesinin son noktasına kadar o çabayı gösterecek” [22, s. 572]

uzunluñu tizgä dirä “uzunluğu diz hizasına kadar” [31, s. 784]

ki körmägäy soñguga dirä “sonuna kadar görmeyecek” [22, s. 327; 414]

añlañız yılların cınslarınıñ çañ cınska dirä “nesillerden nesillere kadar geçen yılları anlayınız” [22, s. 341; 428; 716]

suvlar çañ boynuma dirä menim “sular boynuma ulaşıncaya kadar” [22, s. 394; 482; 770]

ñuvatı anıñ çañ bulutka dirä köknüñ “onun gücü gökyüzündeki bulutlara kadar” [22, s. 447]

da toğrulıñu anıñ oğlanlarından çañ oğlanlarına dirä “ve onun adaleti nesillerinden nesillerine ulaşıncaya kadar” [22, s. 467]

çañ tıbsızlıkınä dirä teñizniñ boğuldular “denizin dibine kadar (batıp) boğuldular” [22, s. 492; 780]

tek yalğız başlanganımıznı tohtalmañtan soñguga dirä bek tutalıñ “yalnız başladığımız işleri tamamlayıp bitirene kadar sıkı tutalım” [22, s. 570]

kiçilärdän ulularına dirä alarnıñ “onların küçüklerinden büyüklerine kadar” [22, s. 574]

meğa seniñ alnıña yerdän kökkä dirä “senin önünde yerden göğe ulaşacak kadar günah işledim” [21, s. 408]; *meğa yerdän kökkä a dirä* [33, s. 43]

yetiñmä sizgä dirä “size kadar yetişme(di)” [22, s. 540]

urdu barça burungilärin Ekibdosnuñ adamdan canavarga dirä “insandan canavara kadar Mısır'dakilerin hepsini yok etti” [30, s. 859]

kiñlär aytırlar edi: «Buzuñuz himinä dirä yetiştiriniñiz» “temeline kadar getirip sonra yok ediniz” diye kimler söylüyordu” [30, s. 860]

ki antuntkuna dirä teñizniñ battılar “denizin dibine kadar battılar” [30, s. 864]

Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde tespit edilen *dirä* edatı, birkaç örnek haricinde yönelme hâli çekimli sözcüklerle örneklenmektedir. “ölçü ve miktar” bildirimi işlevinde işaret zamirleriyle birlikte kullanımı da söz konusudur. Bu kullanımlarda, semantik ve sentaktik kurgunun bir unsuru

¹⁵ Kudüs, Dalmaçya ve bu bölgeler arasında kalan coğrafya kastedilerek yer-yön bildiriminde bulunulmakla birlikte aynı zamanda gerçekleşen eylemin ölçüsü ve miktarı da ifade edilmek istenmektedir. *dirä* edatının buradaki kullanımına bağlı olarak bu örneğe hem “yer ve yön” hem de “ölçü ve miktar” sınıflandırmasında yer verilmiştir.

olarak işaret zamirlerinin *muñar* ~ *buñar* ve *añar* şeklinde yön gösterme hâli ile çekimlendiği görülmektedir:

muñar dirä bolganı yoĥ “Buna kadar olanı yok(tur)” [30, s. 1020]; [21, s. 865]

anıñ ülüşün atasınıñ-anasınıñ ĥardaşları saĥlagaylar añar dirä “onun payını babasının ve annesinin kardeşleri ona kadar muhafaza edecekler” [30, s. 1030]; [22, s. 892]

buñar dirä “buna kadar” [30, s. 1043].

Sonuç

Tarihî Kıpçakçanın 16-17. yüzyıllarda Ermeni harfleriyle Doĥu Avrupa’da meydana getirdiĥi yazılı metinler, zengin dil malzemesini barındırmaktadır. Bu metinler incelendiĥinde lengüistik unsurlarıyla Kıpçakçanın tarihî dönemine ışık tutmakta ve aynı zamanda çağdaş Kıpçak yazı dilleri arasında da önemli ölçüde izleri görülmektedir. Ermeni harfli Kıpçakça metinler aracılığıyla, Köktürkçeden Çaĥataycaya uzanan Tarihî Doĥu yazı dilleri ile Anadolu ve devamında Osmanlı sahasında gelişen Tarihî Batı yazı dilinin de kimi etkilerini takip edebilmekteyiz.

Bu çalışmada, çekim edatları arasında yer alan ve “-a kadar” manasını katan *dirä* edatı, Ermeni harfli Kıpçakça metinler özelinde ele alınmıştır. Çalışmanın verileri, *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I - Katalog i teksti pamyatnikov Armyanskim pismom* (2002), *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie II - Pamyatniki duhovnoy kulturu Karaimov, Kumanov-Polovets i Armyano-Kıpçakov* (2007), *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I- II* (2017), *Kıpçakskiy Slovar'* (2018), *Dictionnaire Armeno-Kiptchak I-IV* (1968-1972) ve *Algış Bitigi* (2005) eserlerinin taranması sonucu elde edilmiştir.

Geçmişten günümüze Türk dilinin bütün yazı dili alanlarında tanıklanan edatlar, zamanla fonksiyonel düzlemde çeşitlilik kazanmış ve yeni leksik birimlerini de ortaya çıkarmıştır. Çekim edatları, üstlendikleri işlevlerle lengüistik bir unsur olarak sentaktik kurgu içinde semantik bir bağlayıcılıkla özel ve önemli bir yere sahiptirler. Bu durumu, 16-17. yüzyıllara ait Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde sıklıkla örneklemek mümkündür.

Çalışmaya konu olan *dirä* çekim edatının incelenen metinlerden hareketle Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde kullanımına dair şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Zaman bildiren kelime + yönelme hâli + *dirä*

dirä çekim edatı, kendinden önceki yönelme hâli ile çekimli zaman bildiren kelimelerle kullanılmış ve bununla birlikte örneklerde tespit edildiĥi üzere bu yapıdaki kullanımlarda zaman alanını da sınırladığı görülmüştür.

2. Yer ve yön bildiren kelime + yönelme hâli + *dirä*

Dönem metinlerinde sınırlı sayıda örnekte *dirä* çekim edatının kendinden önce yönelme hâliyle çekimli yer ve yön bildiren kelimelerle beraber kullanılarak yer ve yön bildiriminde bir sınırlandırma işlevi kattığı tespit edilmiştir.

3. Ölçü ve miktar bildiren kelime + yönelme hâli + *dirä*

dirä çekim edatı, kendinden önceki kelime ve kelime gruplarıyla beraber kullanılarak ölçü ve miktar bildirimini ortaya çıkarmaktadır. Zaman, yer ve yön bildirimlerindeki gibi ölçü ve miktar bildiriminde de bir sınırlandırma işlevi kattığı görülmüştür.

4. İşaret zamiri + yön gösterme hâli + *dirä*

dirä çekim edatının yalnızca *muñar* ~ *buñar dirä* ve *añar dirä* şeklindeki kullanımında işaret zamirlerinin yön gösterme hâli ile çekimlendiĥi örneklenmektedir. Bu kullanımla da ölçü ve miktar bildirimi söz konusu olmaktadır.

İnceleme esnasında görülmüştür ki; dönem metinlerinde “-a kadar” manasını veren *deg* ~ *dek* ve *diyın* çekim edatlarının yanı sıra *dirä* çekim edatı da yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Köken itibarıyla *teg* ve *tegrü* ~ *tigrü* ile ilişkilendirdiğimiz bu edat, semantik ve sentaktik kurgunun önemli bir unsuru olarak çağdaş Kıpçak yazı dillerinde de kullanımını devam ettirmektedir.

Kısaltmalar

1. Tat. – Tatarca
2. Başk. – Başkurtça
3. Kırg. – Kırgızca
4. Kaz. – Kazakça
5. KKalp. – Karakalpakça
6. Nog. – Nogayca
7. KBalk. – Karaçay-Balkarca
8. Kum. – Kumukça
9. KırmT. – Kırım Tatarcası
10. Kar. – Karayca

KAYNAKÇA/REFERENCES

1. Öztürk A. Memlûk Türkçesi Bir Kıpçak Lehçesi midir? [Polish Turkish: Is Mamluk Turkish a Kipchak Dialect?] // Dil Araştırmaları. – 2018. S: 23, s. 173-203. [in Turkish]
2. Hacıeminoğlu N. Türk Dilinde Edatlar, En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar [Prepositions in the Turkish Language, From the Earliest Turkish Texts to Our Time]. 1. Baskı. – İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971. – 335 s. [in Turkish]
3. Gencan T.N. Dilbilgisi [Grammar]. 2. Baskı. – İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1971. – 502 s. [in Turkish]
4. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri [Grammar of Turkish]. 8. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 628 s. [in Turkish]
5. Bilgegil M.K. Türkçe Dil Bilgisi [Turkish Language Knowledge]. 3. Baskı. – İstanbul: Dergâh Yayınları, 1984. – 308 s. [in Turkish]
6. Ediskun H. Türk Dilbilgisi [Turkish Grammar]. 3. Baskı. – İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988. – 407 s. [in Turkish]
7. Ergin M. Türk Dil bilgisi [Turkish Language knowledge]. 18. Baskı. – İstanbul: Bayrak Basım, Yayım, Tanıtım, 1989. – 384 s. [in Turkish]
8. Oru, B. Oğuz Grubunda Edatlar [Prepositions in the Oguz Group]. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994. – 710 s. [in Turkish]
9. Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi [Turkish Grammar]. 8. Baskı. – İstanbul: Engin Yayınevi, 1995. – 622 s. [in Turkish]
10. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri [Grammar of the Old Turkish Language] / Çev. Mehmet Akalın. 2. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988. – 313 s. [in Turkish]
11. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi) [Turkish Grammar of Turkey (Shape Information)]. 3. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009. – 1224 s. [in Turkish]
12. Can M. Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar [Grammaticalization and Old Uighur Prepositions]. – Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016. – 185 s. [in Turkish]
13. Can M. Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı [Grammaticalization and the Concept of Preposition] // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2017. S: 26. – S. 37–67. [in Turkish]
14. Hacıeminoğlu N. Türk Dilinde Edatlar, En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar [Prepositions in the Turkish Language, From the Earliest Turkish Texts to Our Time]. 3. Baskı. – İstanbul: Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1984. – 335 s. [in Turkish]
15. Karaağaç G. Edat Üzerine Düşünceler [Thoughts on Preposition] // Gazi Türkiyat. – 2009. C: 1, S: 5. – S. 157–169. [in Turkish]
16. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri [Orkhon Turkish Grammar]. 2. Baskı. – İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9, 2003. – 272 s. [in Turkish]
17. Hunutlu Ü. Türk Dilinde Çekim Edatlarının İsim Hâli Tercihleri [Noun Form Preferences of Inflectional Prepositions in Turkish Language] // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, – 2019. S: 8/1. – S. 133–158. [in Turkish]
18. Li Yong-Söng. Türk Dillerinde Sontakılar [Endings in Turkish Languages]. 1. Baskı. – İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 40, 2004. – 912 s. [in Turkish]

19. Alkaya E. Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar [Prepositions in Northern Polish of the Turkish Group]. – Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002. – 666 s. [in Turkish]
20. Alkaya E. Kumuk Türkçesinde Edatlar [Prepositions in Kumuk Turkish] // Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, – 2013. C: 8, S: 9. – S. 177–205. [in Turkish]
21. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие [Kipchak written heritage]. В 3 томах. Изд. 2-е, переработанное и дополненное. Том I. Армянописьменные памятники, хранящиеся в Австрии [Armenian-written monuments preserved in Austria]. Часть 1. – Алматы: Баур, 2017. – 810 с. [in Russian]
22. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие [Kipchak written heritage]. Том II. Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков [Monuments of spiritual culture of Karaites, Cumans-Cumans and Armenian-Kipchaks]. – Алматы: КАСЕАН; Баур, 2007. – 912. [in Russian]
23. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü [Kipchak Turkish Dictionary]. 2. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 338 s. [in Turkish]
24. Tarama Sözlüğü [Scanning Dictionary]. 2. Cilt. 2. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972. – 634 s. [in Turkish]
25. Schütz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on The Polish-Turkish Wars in 1620–1621. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. – 217 p.
26. Öner M. Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi [Prepositional (Syntactic) Noun Conjugation in Turkish] // Türk Dili, – 1999. S: 565, s. 10-18. [in Turkish]
27. Grønbech K. Komanisches Wörterbuch [Comanic Dictionary]. I. Vol. – Kopenhagen: Einar Munksgaard, 1942. – 315 s. [in Danish]
28. Öner M. Edatların ‘Karşılaştırma’ ve ‘Sınırlandırma’ Bağlantıları [The Connections of prepositions ‘Comparison’ and ‘Limitation’] // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, – 2003. C: 43, S: 1999, s. 146-157. [in Turkish]
29. Yıldırım F. Anadolu Ağızlarında Sınırlama Gösteren Yapılar [Structures Showing Limitations in Anatolian Mouths] // Türk Dilleri Araştırmaları, – 2009. C: 19, s. 185–221. [in Turkish]
30. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие [Kipchak written heritage]. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом [Catalog and texts of monuments in Armenian script]. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – 1084 с.
31. Гаркавец А.Н. Кыпчакский словарь. По армянописьменным памятникам XVI–XVII веков [Kipchak dictionary. According to Armenian-written monuments of the XVI–XVII centuries]. Изд. 3-е, перераб. – Алматы: Баур, 2018. - 1788 с.
32. Tryjarski E. Dictionnaire Armeno-Kipchak d’arres trois manuscrits des collections Viennoises [Armeno-Kipchak dictionary of arres three manuscripts from the Viennese collections]. C. 1-4. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968-1972. [in Polish]
33. Chirli N. Algış Bitigi [Algish Bitigi]. – Haarlem: Sota, 2003. – 225 s. [in Turkish]